

marife

dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 20 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2020

ARAŐTIRMA
Research

17. Yüzyıl EŞ'arlığı'ne Dair Bir Kaynak: Cevheretü't-tevhîd

Mehmet Sever

Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
msever@bayburt.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-6385-6576>

GeliŐ Tarihi / Received: 13.04.2020 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 13.06.2020

Öz

EŞ'arlık İslam düşüncesinde önemli temsilcileri bulunan bir mezheptir. TeŐekkül döneminin hemen ardından İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde önemli düşünürler ile temsil edilmiştir. Kısa zaman içerisinde Ehl-i Sünnet'in önemli bir temsilcisi haline gelen EŞ'arlığın bu süreç içerisinde taraftar kazanmasının en önemli faktörlerinden biri, Bağdat'taki Mâlikî fakihlerin EŞ'arî görüşleri benimsemiş olmasıdır. Özellikle EŞ'arî geleneğın önemli bir teorisyeni olarak kabul edilen Bâkallânî'nin de Mâlikî olması bu süreci hızlandırmıŐtır. Böylece Mâlikî fakihlerin desteğini temin eden EŞ'arlık özellikle Mâlikî fıkhının revaŐta olduğu Kuzey ve Batı Afrika coğrafyasında hızla yayılmıŐtır. Bununla birlikte ilk dönemden itibaren bölgede EŞ'arî kelamına dair irili ufaklı birçok eser telif edilmiştir. On yedinci yüzyıla geldiğinde dönemin önemli Mâlikî âlimlerinden olan ve Mısır'da yaŐayan el-Leĸânî, ilim tahsiline yeni başlayanların kelam ilmini kolayca öğrenebilmesi için EŞ'arî geleneğe uygun şekilde Cevheretü't-tevhîd adlı manzum bir eser telif etmiştir. Yazıldığı günden itibaren büyük bir itibar gören eser başta müellifin kendi Şerhi olmak üzere günümüze kadar birçok âlimin Şerh çalışmasına konu olmuştur. Bu çalışma, EŞ'arlığın bölgedeki seyrini kendi üzerinden görebileceğimiz Cevheretü't-tevhîd'in ele aldığı temel konuları ve hakkında yapılmış çalışmaları tanıtmayı hedeflemiştir. Anahtar Kelimeler: Kelâm, Cevheretü't-tevhîd, el-Leĸânî, EŞ'arlık, Kuzey ve Batı Afrika'da Sünnilik.

Jawharat al-Tawhid: A source for Ash'arism in the 17th Century

Ash'arism is a sect with important representatives in Islamic thought. Immediately after the formation period, it was represented by important thinkers in different parts of the Islamic geography. One of the most important factors for Ash'arism, which became an important representative of the Ahl al-Sunnah in a short time, to have attracted supporters is that Mâlikî faqihs in Baghdad adopted Ash'ari views. The fact that Baqillani was also Mâlikî and that he was accepted as an important theorist of the Ash'ari tradition also accelerated this process. Thus, with the support of Mâlikî scholars, Ash'arism spread rapidly especially in the North and West Africa, where Mâlikî fiqh is in great demand. In addition to this, beginning from the first period of Ash'arism, many books in varying volumes have been written in the region regarding Ash'ari kalam. By the seventeenth century, al-Laĸani, who was one of the most important scholars of the period and who lived in Egypt, had authored a work written in poem named Jawharat al-Tawhid in accordance with the Ash'ari tradition so that the beginners could easily learn Ilm al-Kalam. The work, which has gained great reputation since the day it was written, has been the subject to many commentary studies by many scholars, al-Laĸani being in the first place. This study aimed to introduce the main topics addressed by Jawharat al-Tawhid, from which we can see the course of Ash'arism in the region, and the works done about it. Keywords: Kalâm, Jawharat al-Tawhid, al-Laĸani, Ash'arism, North and West Africa.

Atf / Cite as

Sever, Mehmet. "17. Yüzyıl Eş'arlığı'ne Dair Bir Kaynak: Cevheretü't-tevhîd". *Marife* 20/1 (2020), 145-165. <https://doi.org/10.33420/marife.719367>

Summary

Theological and political Islamic sects are structures in which we can observe the adventure of religion and political thought in the historical process. Starting from the founders, sects reflect the Muslims' world of thought with the changes they have experienced in certain periods. The necessity of transferring the ideas and arguments defended in this process to other generations by their members made the text-centered education mandatory. This approach, which reflects the text-centered understanding of the classical age, has accelerated the reveal of the basic texts from which the sects have expressed their views. The expansion of Islamic geography, meeting with new ideas and thoughts have led to an expansion both in content and in volume. Social needs and intellectual debates with members of other religions and sects that advocate diverse views have brought some difficulties in understanding the works. In order to overcome these difficulties, it was aimed to make the transfer of the ideas advocated by the sects easier by putting forward concise works.

In addition to text-centered studies, another item that sects need to maintain continuity is the existence of a social base. Because the historical and religious structures, ensuring the continuity of the institutions in history depend on having a social base, which we can call "asabiyyah"(tribalism). This necessity has caused for theological and political ideas to maintain within sects and also shown that at least with their support they can be embraced by Muslim society. There are many sects that have received the support of fiqh sects in the historical process. Especially Ash'arism has received strong support from fiqh sects since the first period. In the later periods, even though Ash'arism has become associated with Shafiism, it received the biggest support from the members of Malikî sect. The process, which accelerated with Bâqillânî, paved the way for the Ash'arî tradition to take root among Malikî scholars. In this context, the Muslims of North and West Africa, who adopted the Malik jurisprudence, mostly adopted the Ash'ari sect as their belief. The development of Malikism, which did not have much supporters in the center of the Islamic caliphate of the period, on this geographical line opened new areas for the Ash'ari tradition. With the developments of madrasah system in the region, lots of works were produced within the educational activities and Ash'ari thought sustained its continuity via various representatives.

The most important step of this development is the Ayyubid and Mamluks periods. The educational institutions established during these periods continued their activities within the fiqh sects as well as the center of Ash'arism, which is accepted as the representative of the Ahl al-Sunnah tradition. The tradition that continued later was shaped by this understanding. The prominent style of the works produced have been Ash'ari.

In this context, one of the most important Ash'ari scholars grew in the region is Ibrahim b. Ibrahim al-Laqâni (d. 1041/1632). Al-Laqâni, who taught at Azhar madrasah after his classical education, is accepted as one of the most famous Maliki scholars of the time. The work that made al-Laqâni who had mysticism tendencies famous was his book Jawhara al- Tawhîd which was written within Ash'ari tradition. Stating that he wrote this work with the sign of his murshid, the author tried to express the subjects and moral teachings of kalam discipline in the form of poetry.

The work has been written in a simple style to teach basic views and preferences to prepare students for the philosophical discussions of theology. The aim was to make students have familiarity with the subjects by mentioning the preferred views and thus, it is a book that is written as an introduction to theology. What makes this work important is that al-Laqâni put forward in this work the Ash'ari thought's change, tendencies and preferences throughout history. For the sects usually don't follow a straight line in their emerging and developing periods. The change and differentiation can be understood via texts like this. Because such works that were taught in the early stages of education are texts that provide the transfer of scholarly and intellectual heritage. Therefore, what kind of structure Ash'ari thought had in seventeenth century can be understood by looking at the texts that were produced in that century.

Jawhara al- Tawhîd first was commented on by its author. After gaining great respect in a really short time, was later subject to many studies by his son and other scholars. Jawhara al- Tawhid, which is taught as a textbook in Azhar, has a didactic structure. The fact that there are different interpretations

of sects as well as theological subjects in the work makes it different from other texts in terms of content. In it, firstly the importance of tawhid(monotheism) and its subject, the ranks of tawhid and the parts of muwahhids are examined. Issues such as views on information theory, the definition of faith and the faith of a muqallid(the one who imitates) were talked about.

The information about the history of religions, the adjectives of the prophets in the context of prophethood matters, the need to send prophets, philosophical debates and opinions of other sects have been tried to be explained. In addition, the events of the period of fitnah and sem'iyah (abstract issues such as angels, demons and afterlife), which caused the birth of the theological sects in the post-prophet period, were examined in detail.

Giriş

Mezheplerin tarihi süreçte geliştirdikleri yorumlarının, temel fikir ve inançlarının izdüşümünü görebileceğimiz birtakım metinleri vardır. Bunlardan bazıları bir mezhebin veya ideolojinin kurucu metinleri iken bazıları da kendi yazıldığı çağa kadar intikal etmiş ilmî, itikadî ve felsefî mirası yeniden yorumlayarak daha sonraki yüzyıllara taşıyan aracı metinlerdir. Örneğin İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitabü't-tevhîd* ve *Tevilâtü'l-Kur'ân*'ın muhtevası çerçevesinde ortaya koyduğu fikirler daha sonra Ebü'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115) tarafından *Tebşîratü'l-edille*'de sistemleştirilmiş ve bu eserler Mâtürîdîliğin temel doktriner yapısını belirleyen temel metinler haline gelmiştir. Ancak bu metinler tarafından ortaya konan itikadî ve fikri yaklaşımın daha geniş kitlelere ve sonraki yüzyıllara taşınması, aracı bir metin olan ve Ömer en-Neseî (ö. 537/1142) tarafından kaleme alınan *el-Akâid* gibi muhtasar bir eser üzerinden gerçekleşmiştir. *el-Akâid/Metnü'l-Akâid*, mezhebin doktriner yapısını ve öğretisini özetlemekle kalmamış, yazıldığı dönemin hemen sonrasında Mâtürîdî geleneğinin anlaşılması ve yeniden yorumlanması bu aracı metin üzerinden gerçekleşmiştir. Böylece bu aracı metin/ler klasik ve temel metinler haline dönüşmüştür.

Bu tecrübenin izlerini Eş'arî gelenek içinde de görmek mümkündür. İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) tarafından yazılan *el-Lüma'*, *el-İbâne* ve *Maqâlâtü'l-İslamiyyîn* mezhebin kurucu metinleri olmasına rağmen İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) yazdığı *Mücerredü maqâlât* ve Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *el-İnsâfı* mezhebin temel metinleri haline gelmiştir. Daha sonraki süreçte telif edilen Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *Usûlü'd-dîn'i*, Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-İrşâd'ı* ve son olarak memzûc kelimeler döneminde İcî (ö. 756/1355) tarafından telif edilen *el-Mevâkıf* aynı şekilde temel kaynak olma özelliklerini taşıyan eserlerden olmuştur. Mevcut ilmi mirasın ve Eş'arî geleneğinin temel yaklaşımlarının daha geniş kitlelere ulaştırılması, hacimli eserlerden ziyade sadece mezhebin temel görüşlerini barındıran, anlaşılması kolay ve özet niteliğindeki aracı metinler ile mümkün olmuştur. Bu bağlamda Eş'arî düşüncenin toplumda daha çabuk ve kolay anlaşılması ve benimsenmesini temin eden eserlerden biri de on yedinci yüzyılda Mısır'da telif edilen *Cevheretü't-tevhîd* adlı manzum risaledir.

1. *Cevheretü't-tevhîd*'in Müellifi: el-Lekânî ve Hayatı

Ebû İshâk (Ebü'l-İmdâd) Burhânüddîn İbrâhîm b. İbrâhîm b. Hasen el-Lekânî (ö. 1041/1632), Mısır'ın Lekâne adlı köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin

olarak bilinmemekle beraber oğlu Abdüsselam'ın 971/1563 yılında doğmasından hareketle 1540 ila 1550 yılları arasında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. Tasavvuf meşrepli bir aileden gelen İbrahim el-Lekânî'nin nesli hakkında Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) *Tabakât*'ında bilgiler bulunduğu rivayet edilmektedir.¹ Dönemin önemli âlimlerinden dersler alan el-Lekânî, özellikle Şafîî âlimlerden aldığı dersler ile temayüz etmiş hatta Mâlikî olmasına rağmen Şafîîlerin fetva mercilerinden biri olmuştur. Hadis, fıkıh ve kelam başta olmak üzere İslamî ilimlerde dönemin önemli simaları arasında sayılmış, Mısır'da yaşamakta olan Malikî âlimlerin önderi kabul edilmiştir.² Ezher Camii'nde dersler veren Lekânî, yazmış olduğu akide metni ile Eş'arî düşüncecinin son temsilcilerinden biri kabul edilmiştir.³ En önemli eseri kabul edilen 144 beyitlik *Cevheretü't-tevhîd* adlı manzum eserini, şeyhi Eb'ül-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Osman eş-Şernûbî'nin (ö. 994/1586) işaretleri ile yazmış olduğu rivayet edilmektedir.⁴

Hayatının detaylarına dair fazla bilgi bulunmayan el-Lekânî, hac yolculuğu dönüşü 1041/1632 senesinde, Mısırlı hacıların dönüş güzergâhında bulunan Akabe (Eyle) adı verilen kasabada vefat etmiştir.⁵ el-Lekânî'nin belli başlı bazı eserleri şunlardır: *Menâru ehlî'l-fetvâ ve kavâ'idü'l-iftâ bi'l-aqvâ; Naşîhatü'l-ihvân bi'ctinâbi şûrbi'd-duhân, Hâşiye 'alâ Muhtaşarı Halîl, Kazâ'ü'l-vaţar min Nüzheti'n-nazar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker, (İcmâlül-vesâ'il ve) Behcetül-meḥâfil (ve ecmelül-vesâ'il) bi't-ta'rîfbi-rivâti's-Şemâ'il, es-Sened fî beyâni ḥuceci ehlî'l-ğay ve'r-rüşd.*⁶ Ona asıl şöhretini kazandıran eseri ise *Cevheretü't-tevhîd* adlı akaid manzumesidir. Onun itikadi görüşlerini görebileceğimiz bu manzume, yazıldığı dönem sonrasında ders müfredatlarında yerini alarak bir klasik haline gelmiştir.

2. *Cevheretü't-tevhîd* ve Eş'arîliğin Temel Görüşlerinin Aktarımı

Cevheretü't-tevhîd, nazım tarzında yazılmış bir akide metnidir. Akide metinleri, felsefî kelam konularının dışında, iman esaslarının ve inanç umdesi kabul edilen temel kelam konularının diyalektik olmayan bir metotla ve saf bir öğreti tarzında kaleme alındığı metinlerdir. Bu metinlerin özellikle mübtedi/başlangıç seviyesinde kabul edilen öğrencilere okutulması hedeflenmiştir. Zamanla bu hedef doğrultusunda, metinlerin akılda daha kalıcı olmasını temin etmek için nesir tarzından zi-

¹ Muhammed Emin b Fazlullah b Muhibbillah ed-Dımaşki Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer* (Beyrut: Dâru Sadır), 6, ts.

² Katib Çelebi, *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fühûl* (İstanbul: İrcia, 2010), 6/68; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü 'alâmi'l-Cezâir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1980), 1/289; Eb'üt-Tayyib Muhammed el-Kannevci Sıddik Hasan Han, *et-Tacü'l-mükellel min cevâhiri measiri't-tirazi'l-ahir ve'l-evvel* (Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şütni'l-İslamiyye, 2007), 1/385.

³ W. Montgomery Watt, *İslâm'î Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*, trc. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968), 138.

⁴ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, 6.

⁵ Çelebi, *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, 6/68; Nüveyhiz, *Mu'cemü alâmi'l-Cezâir*, 1/289; Han, *et-Tacü'l-mükellel min cevâhiri measiri't-tirazi'l-ahir ve'l-evvel*, 1/385; Metin Yurdagür, "Lekânî, İbrâhim b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/130.

⁶ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, 7; Çelebi, *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, 6/68; Nüveyhiz, *Mu'cemü 'alâmi'l-Cezâir*, 1/289; Yurdagür, "Lekânî, İbrâhim b. İbrâhim", 27/131.

yade manzum telifin tercih edilmeye başlandığı görülmüştür. Böylece temel konular, şiirin ve kafiyenin yardımı ile öğrencilerin zihinlerinde kalıcı hale getirilmeye çalışılmıştır. Aslında bu yaklaşım Arap kültürünün bir özelliğidir. Zira şiir, "Arapların divanı"⁷ ve arşivi olması yönüyle bilginin en iyi muhafaza edildiğine inanılan bir yöntemdir. Öyle ki Arapların savaşları, örf ve adetleri, günlük yaşamaları ve inançları bu divanlarda bulunmaktadır. Dolayısıyla itikadî görüşleri barındıran şiir ve kaside, konu edindiği meseleler üzerinden ait oldukları mezhebin de arşivini barındırmaktadır. Bu noktada kelam ilminin konularını öğretmeyi hedeflemiş manzum eserler, mezheplerin tarihini ve temel iddialarını tarihsel süreç içinde görebileceğimiz arşiv malzemesi olarak üzerinde durulması gereken eserlerdir.

Cevheretü't-tevhîd, felsefî kelamın terk edilmeye başladığı dönemin eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen eğitim ve öğretim noktasında etkili olan şiir/manzum tarzda yazılmış olması, kısa zamanda Kuzey Afrika Sünniliğinin yaygınlaşmasında ve böylece eserin de hatırı sayılır bir başarı kazanmasında önemli bir pay sahibi olmuştur. *Cevheretü't-tevhîd*, Malikî fihhının Ezher'de okutuluyor olmasının da desteğiyle Eş'arılığın toplumsal tabanının genişlemesine sebep olmuş ve böylece birçok çalışmaya/şerhe de konu olmuştur.⁸ Birçok şerh çalışmasına konu olması eserin, Eş'arî gelenek içerisindeki etkisini gösterdiği gibi, şerhlerden hareketle bu geleneğin dönemsal yaklaşımlarının hangi çerçevede ele alındığını, hangi öğelerin vurgulandığını da göstermektedir. Bu bağlamda Eş'arî düşünce içerisinde *Cevheretü't-tevhîd*, 'kurucu-metinler'den olmasa da Eş'arî itikadını nesilden nesile taşıyan ve mezhebi kimliğin devamını temin eden 'taşıyıcı metin'lerden kabul edilebilir. Bu telif türünü Mâtürîdî gelenek içinde de görmek mümkündür. Özellikle Mâtürîdî düşüncenin temel öğretilerini görebileceğimiz *Emâlî*⁹ kaside, *Tebssiratü'l-edille*¹⁰ gibi kalıcı eserlerin, halk ve akademik gayenin dışında eğitim görmüş öğrencilerin zihin dünyasında oluşturması mümkün olmayan bir bilinci/itikadı oluşturan metin/ler olarak dikkat çekmektedir. *Cevheretü't-tevhîd*, bu etki alanından hareketle, *Emâlî* kasideinin Eş'arî mezhebindeki karşılığı olarak görülebilir.¹¹ Metnin ezberlenmesinin kolay olması ve ilim camiasında büyük rağbet görmesi¹² başta müellifin yapacağı iki şerh çalışmasının yanı sıra daha sonraki süreçte farklı şerh ve haşiyeleri ortaya çıkarmıştır. Şerh ve haşiyeye çalışmalarının haricinde eser J.D. Luciani tarafından Fransızca'ya da tercüme edilmiştir.¹³ Ayrıca *Cevheretü't-tevhîd*, Eş'arî-Mâtürîdî farklılaşmasına dair Osmanlı âlimlerinin yazdığı eserlerde de bir kaynak

⁷ Celâlüddin es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-lüğa* (Beyrut: Menşûrâtü Mektebeti'l-Asriyye, 1986), 2/470.

⁸ Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, trc. Ethem Ruhi Fırlalı - Sabri Hizmetli, 1. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 331.

⁹ Ahmed Asım, *Merahu'l-me'âli fi şerhi'l-Emâlî*, ed. İbrahim Çoşkun (İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2016).

¹⁰ Ebü'l Muîn Meymun b Muhammed en-Neseî, *Tebssiratü'l edille fi usulî'd-din*, ed. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, 2 C. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012).

¹¹ Bu iki kasidenin muhtevastaki kelam konularının karşılaştırılması için bk. Zekerya Sarıbulak, "İki Manzum Kasidede Eş'arî ve Mâtürîdîlik -Üşî'nin Emâlî'si ile el-Lekkânî'nin Cevheretü't-tevhîd'i-", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 23 (2018), 315-333.

¹² Ali b. Muhammed et-Temîmî es-Safâkîsî, *Takrîbü'l-ba'id ilâ Cevhereti't-tevhîd* (Beyrut: Dârü'l-Maarif, 2008), 29.

¹³ Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 457.

olarak kullanılmıştır. Örneğin Osmanlı dönemi âlimlerinden Mestçizâde'nin (ö.1150/1737) *el-Mesâlik*'i ve Şeyhzâde'ye ait *Nazmü'l-ferâid* adlı eserlerde Eş'arî düşünceye ait görüşlerin değerlendirildiği bir metin olması yönüyle dikkat çekmektedir.¹⁴

3. *Cevheretü't-tevhîd*'in Etrafında Oluşan Literatür

Yazıldığı andan itibaren büyük bir ilgiye mazhar olan *Cevheretü't-tevhîd*, birçok şerh çalışması ve haşiyeye konu olmuştur. Özellikle metnin anlaşılır biçimde telif edilmiş olması, bunun yanı sıra Eş'arî düşüncenin yöntemi üzerine itikadî konularını içermesi bu teveccühte önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra müellifin öğrencilerin seviyesine göre sağır/ilk, evsat/orta ve kebîr/ileri seviyeler şeklinde tadrîcîliği esas alarak telif etmiş olduğu şerh çalışmaları her seviyeden ilim erbabının dikkatini çekmiştir. *Cevheretü't-tevhîd* hakkında müellifin yapmış olduğu şerhler sağır/ilk seviyeden itibaren şu şekildedir:

1- *Hidâyetü'l-mürîd alâ Cevhereti't-tevhîd/ eş-Şerhu's-sağır*¹⁵

Müellif el-Lekâni, bu şerhi ilm-i kelam ve akaid konularında yeni başlayanlar için yazmıştır. Bu şerh, telif/şerh sıralamasında müellifin daha önce *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yazmış olduğu 'umde ve telhîs adlı şerhlerinden sonra yazılmıştır. Kitabın yazılış gayesi, ilk iki şerhin anlattığı konulara yabancı olan öğrencilere bir nevi ibtidai bilgiler vermek, şehirli ve bedevi toplumun her kesimine, dolayısıyla daha geniş kitlelere ulaşmak, uzun açıklama ve izahlardan arındırılmış bir metin ortaya koymak şeklinde sıralanabilir. Müellifin bu gayeleri gözetmesinde sevenleri ve dostlarının tavsiyesi etkili olmuştur.¹⁶

2- *Telhîsü't-tecrîd li 'umdeti'l-murîd/eş-Şerhu'l-evsat*

Lekâni tarafından orta hacimde bir eser olarak kaleme alınmıştır. Eser, uzun süre yazma halinde kütüphanelerde kalmıştır. Türkiye'de Manisa İl Halk Kütüphanesinde 45 Hk 977 Demirbaş numaralı kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır. *Telhîsü't-tecrîd li-Umdeti'l-murîd fi Şerhi Cevhereti't-tevhîd* şeklinde ismi kaydedilen eser, 206x150-155x95 mm. ölçülerinde 25 satır ve Nesih kırmızı yazıyla 402+1 sahife halinde bulunmaktadır. Ayrıca eser, Müeyyid Abdullah Ferhan tarafından 12/05/2018 tarihinde Irak Külliyyetü İmam Azam Usulüddin bölümünde doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.¹⁷

3. *'Umdetü'l-murîd li Cevhereti't-mevhîd/eş-Şerhu'l-kebîr*:

Müellif tarafından *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılan ilk şerh çalışmasıdır. Eser, bir heyet tarafından 2016 yılında tahkikli neşri dört cilt halinde yayınlanmıştır.¹⁸ Muhtasar metin içerisinde anlaşılmayan yerlerin izahı, Ehl-i Sünnet imamlarına ait görüşlerin ortaya konması ve müphem kalmış itikadi konuların izahı, sadece

¹⁴ Mehmet Kalaycı, "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012), 122 (153. dipnot).

¹⁵ İbrahim el-Lekâni, *Hidâyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd* (Kahire: Dârü'l-Basâir, 2009).

¹⁶ Lekâni, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1: 62-63.

¹⁷ مناقشة الأطروحة الموسومة بـ (تلخيص التجرید شرح عمدة المرید جوهره التوحيد) "دائرة التعليم الديني والدراسات الإسلامية" erişim: 06 Aralık 2019, http://altaaleemalidiyni3.blogspot.com/2018/12/blog-post_6.html.

¹⁸ İbrahim el-Lekâni, *'Umdetü'l-murîd li Cevhereti't-tevhîd* (Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016).

dinde tabi olunması gereken âlimlerin/imamların sözlerine göre açıklamak için yazılmıştır.¹⁹ Müellif eserini yazma nüshalardan birindeki ferağ kaydına göre 1019/1610-11 yıllarında telif etmiştir.²⁰

Cevheretü't-tevhîd, müellifin dışında ilk olarak oğlu Abdüsselam b. İbrahim el-Leḳānî (ö. 1078/1668) tarafından şerh edilmiştir. Abdüsselam el-Leḳānî babasının yöntemini esas kabul ederek üç şerh çalışması yapmıştır. Bu üç şerh çalışmasından sadece bir tanesi basılmıştır. Abdüsselam el-Leḳānî tarafından kaleme alınan ilk eser *İrşâdü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd* ya da eş-Şerhu's-Suğra olarak bilinmektedir.²¹ Müellif ilk olarak bu eseri babasının yazmış olduğu *Umdetü'l-mürîd*'i ihtisar etmek için yazdığını belirtmektedir.²² İkinci çalışma ise eş-Şerhu'l-mutavassıt ismi ile anılan *İthâfü'l-mürîd bi Cevheri't-tevhîd* olup, şerhler içinde basılı olan tek eserdir.²³ Çoğunlukla ders kitabı olarak okutulan eser, birçok talik çalışmasına da konu olmuştur. Müellif eseri, Şerhu's-suğra olarak bilinen eserin kısa olması ve bazı kelimelerinin izahı için yazdığını belirtmektedir. Son çalışma ise *Fethu'l-mecîd bi kifâyeti'l-mürîd* adlı eserdir. Bu eserde müellif, konuları daha geniş şekilde açıklamış olduğu için kitap Şerhu'l-ekber olarak da isimlendirilmiştir. Bununla birlikte bu eserin *Cevheretü't-tevhîd*'in şerhi olup olmadığı ihtilafıdır. Muhibbî (ö.1111/1699)²⁴, el-Leḳānî'nin *Cevheretü't-Tevhîd* üzerine üç şerhi olduğunu zikretmekte²⁵ ve *Hidâyetü'l-mürîd*'i tahkik eden Mervan Hüseyin üçüncü şerh olarak *Fethu'l-mecîd*'in kabul etmiştir.²⁶ Bununla birlikte Yurdağür, *Fethu'l-mecîd*'in, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Cezâirî'nin eseri üzerine yapılmış bir şerh çalışması olduğunu dile getirmektedir.²⁷

Abdüsselam b. İbrahim'in şerhleri dışında *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılan şerh çalışmaları özellikle Ezher üniversitesi çevresinde yaygın bir faaliyet olarak dikkat çekmektedir. Bu bağlamda *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılmış bazı şerh çalışmaları şunlardır.

1. *Fethu'l-ḳarîb bi Şerhi Cevhereti't-tevhîd*: Şeyh Abdülbirr b. Abdullah el-Echûrî (ö. 1070/1660) tarafından yazılmıştır.²⁸ Dârü'l-Kütübî'l-Mısrîyye 4813 Genel No, Bölüm 214/f.1 80 varak 16/22 ebat 27 satır olarak bulunmaktadır.²⁹

2. *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî ḥalli elfâzi'l-Cevhereti'l-Leḳkāniyye fî 'ilmi't-tevhîd*: Muhammed b. Abdürrahim b. Muhammed b. Harîzî el-Hüseyinî el-Mâlikî (ö.

¹⁹ İbrahim el-Leḳānî, *Umdetü'l-murîd li Cevhereti't-tevhîd* (Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016), 4/2278.

²⁰ İbrahim el-Leḳānî, *Umdetü'l-murîd li Cevhereti't-tevhîd* (Ürdün: Dârü'n-Nûr, 2016), 4/2278.

²¹ Yurdağür Metin, "Leḳānî, Abdüsselâm b. İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003).

²² Abdüsselam el-Leḳānî, *İthâfü'l-Mürîd bi Cevheri't-tevhîd*, 2. Bs. (Mısır: Mektebetü't-Ticariyye, 1955), 7.

²³ Leḳānî, *İthâfü'l-Mürîd*.

²⁴ Muhibbî, Arap dili ve tarihi alanında yapmış olduğu çalışmalar ile tanınan bir âlimdir. Özellikle 1001-1100 (1592-1688) tarihlerinde yaşamış meşhur âlimlerin hayatlarını konu edindiği eseri ile meşhur olmuştur. Bk. İsmail Durmuş, "Muhibbî, Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/35-37.

²⁵ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer*, 416-419.

²⁶ Tahkik edenin önsözü bk. Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/25.

²⁷ Metin, "Leḳānî, Abdüsselâm b. İbrâhim", 27/130.

²⁸ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'arifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-muşannifin* (Beyrut: Dârü lhyai'-Türâsî'l-Arabiyy, 1951), 1/498.

²⁹ Abdülbirr b. Abdullah el-Echûrî, "Fethu'l-ḳarîb bi Şerhi Cevhereti't-tevhîd", erişim: 09 Aralık 2019, <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/5190/1#.Xe4TeYMzA8>.

1120/1708) tarafından yazılmıştır. Müellif el-Harîzî olarak³⁰ meşhur olmuştur.³¹ Eserin yazma nüshası bulunamamıştır.

3. *Keşfü'l-esrâr el-muharrere el-kâmine fi elfâzi'l-Cevhere*: Şeyh AbüdülMu'ti b. Sâlim b. Ömer eş-Şiblî es-Simlâvî (ö. 1127/1715) *Cevheretü't-tevhîd* hakkında bir şerh yazmıştır.³²

4. *Takrîbü'l-ba'îd ilâ Cevhereti't-tevhîd*: Cevhere'nin önemli şerhlerinden biri olarak kabul edilen eser, Şeyh Ali b. Muhammed et-Temîmî es-Safâkaşî tarafından yazılmıştır. Doğum tarihi net olmayan müellifin, 1118/1706 yılında hayatta olduğu, eseri tahkik eden tarafından dile getirilmiştir.³³ el-Müehhir olarak meşhur olan müellif, sufi eğilimli bir âlim olarak bilinmektedir. Mısır ve Hicaz'a ilim öğrenmek için gitmiş daha sonra memleketine dönerek el-Medresetü'n-Nûriyye'de dersler vermiştir. Müellif, öğrencilerin *Cevheretü't-tevhîd* adlı eseri beğendiklerini ancak kendi belgelerinde şerhlere ulaşmadıkları için bazı noktaları anlamadıklarını görmüş ve bundan dolayı orta hacimde olan bu eseri telif etmiştir.³⁴

5. *Şerhu's-Şâvî 'alâ Cevhereti't-tevhîd*: Müellif 1175/1761 yılında Mısır'da doğmuştur. Seyyid bir ailenin çocuğu olarak ilk dini eğitimini ailesinden almış, daha sonra Ezher'de tahsiline devam etmiştir. Ayrıca dönemin önemli kelim âlimlerinden olan ve Şazeli tarikatının en önemli temsilcilerinden kabul edilen Ahmed ed-Derdîr'den (ö. 1201/1786) Mâlikî fihri tahsilinin ardından ayrıca tasavvuf eğitimi almıştır. Hz. Hüseyin Camii ve Ezher'de fikhî, tefsir ve kelim dersleri okutan müellif, 1241/1825 tarihinde Medine'de vefat etmiştir.³⁵ Sâvî, *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yazdığı şerhi, Seyyid Ahmed Bedevî'nin (ö. 675/1276) türbesinin bir köşesinde oturmakta olduğu esnada, âyandan bazı ziyaretçilerin "*Cevheretü't-tevhîd*, güzel bir kitap ama şârihler onu anlaşılabilir bir hale getirmiş ve zorlaştırmışlar. Senin kolay ve anlaşılır bir şerh/hâşiye yazabileceğin noktasında aynı kanaatteyiz" şeklindeki teşvik edici cümleler üzerine telif başladığını söylemektedir.³⁶

6. *Tuhfetü'l-mürîd 'alâ Cevhereti't-tevhîd*: Eserin müellifi İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed el-Bâcûrî (d. 1198/1783) Mısırlı bir âlim olup eğitimini Ezher'de tamamlamıştır. Eğitiminin ardından Ezher'de dersler vermeye başlamış olan Bâcûrî, fikhî, mantık, kelim, siyer, sarf-nahiv ve beyân ilimlerine dair yazmış olduğu eserler ile dikkat çeken bir âlimdir. Eserlerinde özellikle kelim ve tasavvuf ilmini mezc etmeye çalışmış olduğu görülmektedir.³⁷ Kendisinden öğrencilerin bir *Cevheretü't-tevhîd* için bir şerh yazmasını talep etmesi üzerine, çok uzun açıklamalara girmeksizin eseri telif etmeye başlamıştır. Kendisi, bu şerh çalışmasından başta müellifin

³⁰ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1: 26 (Tahkik edenin mukaddimesi).

³¹ Bağdâdi, *Hediyyetü'l-arifîn*, 1: 311.

³² Bağdâdi, *Hediyyetü'l-arifîn*, 1951, 1/622.

³³ Muhammed Mahfuz, *Terâcümü'l-müellifîn et-Tûnusiyîn* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995), 4/417; Safakisi, *Takrîbü'l-ba'îd*, 15.

³⁴ Safâkaşî, *Takrîbü'l-ba'îd*, 29.

³⁵ Semih Ceyhan, "Sâvî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 36/201.

³⁶ Ahmed b. M. el-Mâlikî es-Savî, *Şerhu's-Şâvî 'alâ Cevhereti't-tevhîd* (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1999), 44.

³⁷ Ahmet Saim Kılavuz, "Bâcûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/416.

oğlu Abdüsselam b. İbrahim el-Lekânî olmak üzere daha önce yapılmış olan çalışmalarından istifade ettiğini beyan etmiştir.³⁸ *Cevheretü't-tevhîd*'in en önemli şerhlerinden kabul edilen eser birçok defa basılmıştır.

7. *el-Minhâcü's-sedîd fi şerhi Cevhereti't-tevhîd*: Eserin müellifi Muhammed el-Hanîfî el-Halebî'dir (1292/1875-ö.1342-1923). Halep'te başlamış olduğu eğitimini daha sonra Ezher'de tamamlamıştır. Memleketine döndükten sonra dönemin meşhur âlimlerinden dersler almıştır. İdari görevlerin dışında Medresetü'l-Osmâniyye'de kelim ve usul dersleri okutmuştur.³⁹ *Cevheretü't-tevhîd*'i muhtemelen Ezher'deki tahsil döneminde okumuş olan müellif eserini daha çok bir talik şeklinde hazırlamıştır. İlk olarak Halep Matbaası'nda 1347/1928 yılında basılmıştır.⁴⁰ Eserin adı yeni bir baskısında *el-Menhec* şeklindedir.⁴¹

8. *Buğyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd*: Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. Süleyman el-Mârğînî (ö.1349/1930) tarafından yazılan eser, *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılmış son yapılmış çalışmalardan biridir. Tunus Zeytûniyye Üniversitesi hocalarından olan Mârğînî, eseri öğrencilerinin isteği üzerine kaleme almıştır. Bu çalışmada müellif, *Cevheretü't-tevhîd*'in diğer bir şerhi olan ve Bâcûrî tarafından yazılan *Tuhfetü'l-mürîd* adlı eseri merkeze aldığını, bazı kısımları şerh edip daha da genişlettiğini, bazı kısımları ise, özetlediğini beyan etmiştir.⁴²

9. *Avnü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd*: İki cilt halinde yayınlanan eser, en son yapılan şerh çalışmalarından biri olarak dikkat çekmektedir.⁴³ İlk baskısı 1391/1971 yılında gerçekleşen eser, daha sonra birkaç kez daha basılmıştır.⁴⁴ Abdülkerim Tennân ve Muhammed Edin el-Kiyânî tarafından gerçekleştirilen şerh çalışması, *Cevheretü't-tevhîd* eksenindeki yeni konu ve fikirleri tahlil etmeyi hedeflemiştir.⁴⁵ Eser temel olarak Bâcûrî'nin *Tuhfetü'l-mürîd* adlı eserini merkeze alarak yapılmış bir çalışmadır. Müellifler, eserde aklî ve naklî delilleri daha fazla kullanarak ve bazı konuları da genişleterek, lugavî tahlillere değinmeksizin ve konuyla ilişkili diğer bahisleri eklemek suretiyle eseri oluşturduklarını aktarmaktadırlar.⁴⁶

Bunların haricinde *Cevheretü't-tevhîd* hakkında şerh çalışması yapan Muhammed Adevî, Muhammed Hatabî en-Nablûsî gibi âlimlerin eserleri zikredilmiş⁴⁷ ancak bu eserlere ulaşamamıştır. *Cevheretü't-tevhîd*'in ilk şârihi ve aynı zamanda müelli-

³⁸ İbrahim b. Muhammed el-Beycûrî, *Tuhfetü'l-mürîd şerhu Cevhereti't-tevhîd* (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 7.

³⁹ Muhammed Rağîb et-Tabbâh el-Halebî, *İ'lâmü'n-nübelâ bi târihi Haleb eş-şehbâ* (Haleb: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1988), 7/617.

⁴⁰ Muhammed el-Hanîfî el-Halebî, *el-Minhâcü's-sedîd fi şerhi Cevhereti't-tevhîd* (Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1342).

⁴¹ Muhammed el-Hanîfî el-Halebî, *el-Menhecü's-sedîd fi şerhi Cevhereti't-tevhîd* (B.y.: Darü İbn Hazm, 2003).

⁴² İbrahim el-Mârğînî, *Buğyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd* (Cezayir: Dâru'l-Hüdâ, ts.) (Mukaddimetü's-şârih kısmı).

⁴³ Abdülkerim Tettan, *Avnü'l-mürîd li-şerhi Cevhereti't-tevhîd fi Akideti Ehli Sünne ve'l-cemaa*. (Dimeşk: Dâru'l-Beşair, 1999).

⁴⁴ Eser, Darü'l-Beşâir 1999; Darü'l-Fikr, 2017 olmak üzere farklı tahkiklerle basılmıştır.

⁴⁵ Tettan, *Avnü'l-mürîd li-şerhi Cevhereti't-tevhîd fi Akideti Ehli Sünne ve'l-cemaa*, 6.

⁴⁶ Tettan, *Avnü'l-mürîd li-şerhi Cevhereti't-tevhîd fi Akideti Ehli Sünne ve'l-cemaa*, 36.

⁴⁷ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1: 25-27 (Neşredenin mukaddimesi).

fin oğlu Abdüsselam el-Lekânî'ye ait *İthâfî'l-mürîd* adlı eser üzerine de şerh ve haşiye çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların bazıları şunlardır:

1. *Hâşiyetü's-Şinvânî 'alâ İthâfî'l-mürîd*: Mısır'ın Menufiye bölgesinde doğan müellif Muhammed b. Ali Mansur eş-Şinvânî, daha sonra Ezher'de öğrenimine devam etmiştir. Dönemin meşhur âlimi Şeyh Şerkâvî'nin vefatı üzerine (ö. 1227/1812), 1812 yılında Mehmet Ali Paşa tarafından Şeyhu'l-Ezher olarak atanmıştır. Dönemin hemen hemen bütün âlimlerinin mutabık olduğu bu atama, onun ilmi dirayetinin de bir delili kabul edilmiştir. O, görevi vefatına (1233/1817) kadar devam ettirmiştir.⁴⁸ Dönemin âlimlerinin ve özellikle Ezher ulemasının *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yaptıkları çalışmalar gibi bir çalışma yapmış ancak bu eseri, Abdüsselam el-Lekânî'nin şerhi üzerine bir haşiye şeklinde telif etmiştir. Müellif eseri, kendisinden önce yazılan şerh ve haşiyelerden hareketle meydana getirdiğini beyan etmektedir.⁴⁹ Daha çok eğitim ve öğretimde kolaylık amacıyla yapılmış bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.

2. *Hâşiyetü ibni'l-Emîr*: el-Emîr veya İbnü'l-Emîr olarak meşhur olan Muhammed b. M. Abdülkadir b. Abdülaziz es-Sinbâvî el-Ezherî, aslen Mağrib'li olup Mısır'da 1154/1741 senesinde doğmuştur. Mâlîki mezhebine mensup olan müellif, eğitimini Ezher'de ikmal etmiştir. Atalarının Saîd bölgesinde yöneticilik yapmış olmasından dolayı el-Emîr/İbnü'l-Emîr olarak isimlendirilmiştir. İbnü'l-Emîr, yaşadığı coğrafyanın kelimeler ve tevhid ilmi alanında meşhur eserlerinden olan *İthâfî'l-mürîd* üzerine bir haşiye⁵⁰ çalışması yapmıştır. Eser, *İthâfî'l-Mürîd* üzerine yapılan haşiye çalışmalarının en kıymetli ve önemlisi olarak kabul edilmektedir. Eserin ilk kısmında Aduddin el-Îcî (ö. 756/1355) ve *Şerhu'l-Mevâkif*, Sa'düddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) ve *Şerhu'l-Mekâşid* ve Abdülvehhab eş-Şarânî'nin (ö. 973/1565) *el-Yevâkıt* adlı eser ve âlimlerin görüşlerinden bahsederek alıntılar yapması ile diğer eserlerden ayrılır.⁵¹

3. *en-Nizâmü'l-ferîd Şerhu İthâfî'l-mürîd*: Son dönem İslam dünyasında yapmış olduğu ilmi neşirler ile şöhret bulan Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (1900-1973) tarafından yapılan şerh,⁵² aslında müellifin de beyan etmiş olduğu şekilde bir ilmi geleneğin devamı niteliğindedir. Abdülhamid eserini, *İthâfî'l-mürîd*'in ilim camiasındaki hüsn-ü kabulü sebebiyle müellifinin merakını ortaya koymak, tercih etmiş olduğu görüşleri deliller ile güçlendirmek için uzun süredir aklında olan bir çalışma olarak tarif etmiştir.⁵³

Bunların haricinde Ta'lik ve takrirler şeklinde daha birçok çalışma⁵⁴ yapılan *Cevheretü't-tevhîd* ve *İthâfî'l-mürîd*, Ehl-i Sünnet ve özellikle Eş'arî düşüncenin Şam ve civarından başlamak suretiyle Kuzey ve Batı Afrika'da nasıl anlaşıldığını gösteren

⁴⁸ Muhammed b. Ali Mansur eş-Şinvânî, *Hâşiyetü's-Şinvânî 'alâ İthâfî'l-mürîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 4-6.

⁴⁹ Şinvânî, *Hâşiyetü's-Şinvânî 'alâ İthâfî'l-mürîd*, 21.

⁵⁰ Muhammed b. Muhammed El-Ezherî, *Hâşiyetü'l-Emîr 'alâ İthâfî'l-mürîd şerhi Cevheretü't-tevhîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001).

⁵¹ Ezherî, *Hâşiyetü'l-Emîr*, 8-10.

⁵² Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, *en-Nizâmü'l-ferîd şerhu İthâfî'l-mürîd* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1949).

⁵³ Abdülhamid, *en-Nizâmü'l-ferîd*, 3-4.

⁵⁴ Daha geniş bilgi için bk. Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/25-28.

iki metindir. Talik ve takrirler derslerde öğrencilerin, hocalarının ders metnine dair açıklamaları, itirazları ve tercihlerini görebileceğimiz metinlerdir. İlk olarak Orta Çağ skolastik eğitiminin vazgeçilmez bir parçası olarak doğan talik ve takrir metodu, ilk dönemlerde daha çok fıkıh âlimleri arasında kullanılan bir yöntem olsa da daha sonraları, nahiv ve tıp gibi alanların haricinde özellikle cedel ilminin çokça kullanıldığı kelimelerde de bir yazım usul ve metodu haline gelmiştir.⁵⁵ Bu yazım türünün *Cevheretü't-tevhîd* için de geçerli olduğu görülmektedir. İlk yazıldığı 16. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın son yarısına kadar şerh ve haşiyelere konu olması, metnin etrafından şekillenen inanç dünyasının hala geçerliliğini sürdürmüş olduğunun en önemli kanıtlarından biri olarak kabul edilmelidir. Bu noktadan hareketle, medrese ve camilerdeki ders halkalarında okunan bu eser, orta ve yüksek tahsil seviyesindeki halk tabakasının temel inanç metinlerinden biri olmuştur. Bir diğer yönden ise *Cevheretü't-tevhîd*, Ehl-i Sünnet ve özellikle Eş'arî düşüncenin Mâlikîlik ile olan ilişkisini göstermesi açısından dikkat çekmektedir. Eserin yazarının ve şârihlerinden birçoğunun Mâlikî olması, kelimelerin mezheplerinin fıkıh mezhepleri ile var olduğunu ve toplumsal tabana yayıldığını gösteren bir özellik olarak ayrıca dikkat çekmektedir. Bu bağlamda *Cevheretü't-tevhîd* Kuzey Afrika Eş'arılığının eserin yazıldığı süreç ve sonrasındaki şeklini görebileceğimiz bir metin olarak büyük önem taşımaktadır.

4. *Cevheretü't-tevhîd*'in Üslubu

İslam ilim tarihinde hafızasının üstünlüğü ile dikkat çeken âlimler bir hayli fazladır. İslam'ın ilk döneminden itibaren başta Kur'an-ı Kerim'i ve hadislerin ezberlenmesi/hifzedilmesi ile başlayan süreç, daha sonra bütün ilimlerde asıl ve vazgeçilmez bir yöntem haline dönüşmüştür. Bu bağlamda ezberi kolaylaştırılacak bazı yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de ezberin daha kalıcı olmasını sağlayacak olan şiirsel ders kitabı metinlerinin yazılması olmuştur. Bununla birlikte şiir, sadece eğitim ve öğretim materyali olarak değerlendirilmemelidir. Aslında şiir Arap düşüncesinde çok daha eski bir bilgi kaynağıdır. Nitekim Ebû Hilal Askerî, Arapların nesep, tarih, önemli gün ve olaylarını; aklî ürünlerini, edebiyat kaynaklarını ve ilim hazinelerini şiirde görebileceğimizi ifade etmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla, el-Lekânî, kendi çağının hâkim öğretim tekniklerinden biri olan ezberi ve tekrarı daha kolay olan şiir ile kelimelerin konularını anlatmayı tercih etmiştir. Bu bağlamda *Cevheretü't-tevhîd*, 144 beyitlik bir şiir olarak telif edilmiştir. Yapılan baskılarda ve şerh çalışmalarında şiirin beyitlerinde bir farklılaşma görülmemektedir.⁵⁷ Beyitlerin sayısı üzerinde ittifağın olması, metnin yüzyıllar boyunca gördüğü itibarı ve elden ele dolaşan bir eser olduğunu göstermektedir. Müellif eserini Recez/Ürcûze vezninde yazdığını söylemektedir.⁵⁸ Recez, aruz sisteminde bir bahrin adıdır. Bununla birlikte recez, Araplar

⁵⁵ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu- Hasan Tuncay Başoğlu (B.y.: Gelenek Yayıncılık, 2004), 196.

⁵⁶ Ebu Hilal Askerî, *Kitabü's-şinâ'ateyn* (Dâru İhyai'-Kütübi'l-Arabiyy, 1952), 138.

⁵⁷ Tettan, *Avnü'l-mürîd li-şerhi Cevheretü't-tevhîd fi akideti Ehli Sünne ve'l-cemaa*, 46; Savî, *Şerhu's-Şâvi' alâ Cevheretü't-tevhîd*, 39; Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/55; İbrahim Lakkânî, "Cevheretü't-Tevhîd", *Akaid Risaleleri*, ed. Ali Nar (İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı, 1984), 229-279.

⁵⁸ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/47 (Beyit no:7).

tarafından belli konulara tahsis edilmiş şiirlere verilen bir isim olarak kullanılmıştır.⁵⁹ Müellifin bu ifade ile eserini tevhid ilmine tahsis etmiş olduğunu vurgulamak istediği anlaşılmaktadır. Eserin şekil yönündeki bu özelliklerinin dışında muhtevasında önemli gördüğümüz bazı düşünceleri sırasıyla zikredebiliriz.

4.1. Mukaddime ve Tevhid İlmî

İslam düşünce geleneği, eser telif etmede kendine has özellikler geliştirmiştir. Bunlardan en önemlisi telif edilen eserlerin “Besmele, hamdale ve salvele” ile başlamasıdır. Bu bağlamda müellif Lekânî, eserine bu geleneğe bağlı kalarak başlamıştır. Bu yaklaşımın sebebi olarak zikredilen ayet ve hadisleri daha sonra *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapmış olduğu şerhlerde mufassal bir şekilde açıklamış olduğu görülmektedir.⁶⁰ Eserin girişinde Hz. Peygamberin, tevhid anlayışından uzaklaşan insanlara bir rehber olarak ve ayrıca asli özelliklerini kaybeden semavî dinleri tekmiil etmek üzere gönderilmiş olduğunu zikretmektedir. Şerh esnasında Tevhid'in manası ve mahiyeti, mertebeleri, muvahhitlerin kasımlarına detaylı bir şekilde izahlar yapmıştır.⁶¹ Bu yaklaşımın daha net görülebileceği diğer bir kavram ise din kavramıdır. Müellif, din kavramını, tevhidî dinlerin haricinde ve gönderilmiş bir peygamberi olmayan dinlerden bahsetmek suretiyle dinler tarihi açısından uzun uzadıya incelemiştir.⁶² Peygamberin tebliğ metodunu izah etmiş olduğu beyit (Beyit no:3) hakkında diğer eserlerde pek görülmeyen “hidayet ve kılıç” ifadesini tercih etmesi ayrıca dikkat çekicidir. Yani müellif Hz. Peygamberin tebliğinde “hidayet” için gerekli olan hikmet prensipleri olduğu gibi, İslam dinini daha uzak memleketlere ulaştırmak, cihadı gerçekleştirebilmek için bir güce “kılıç” a da sahip olduğunu söylemektedir.

el-Lekânî, daha sonraki beyitlerde Tevhid/Usûlüddin ilminin bilinmesi ve anlaşılmasının zorunlu olduğunu; delilleri ve açıklamaları ile bilinmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak bu bilginin elde edilmesi noktasında aşırı detaycılıktan ve sözü uzatmaktan kaçınmak gerektiğini, insanların gücü ve takatini zorlamadan yapılmasının daha faydalı olacağından dolayı böyle bir eser telif etmiş olduğunu beyan etmektedir.⁶³ Müellif, ilk dönem sonrası kelimelerinde felsefiyyât, tabiiyyât ve riyaziyyâtın bir zorunluluk olarak ele alındığını düşünmektedir. el-Lekânî, kimi âlimlerin müteahhirûn döneminin en önemlilerinden kabul edilen *Mevâkıf*, *Meķâşîd* ve *Ṭavâli'* gibi eserlerin okutulmaması yönünde görüş bildirmelerini, bu eserlerin ilim ehline hitap etmesi ve işte bu felsefiyyât, tabiiyyât ve riyaziyyât konularını içermesine bağlamaktadır.⁶⁴ Bundan dolayı toplumun bütün kesimlerine hitap eden bir kelim eser olarak *Cevheretü't-tevhîd*'i yazdığını açıklamıştır. Müellif, her mükellefin Allah hakkında bilmesi gereken şeyleri üçlü bir tasnif ile anlatmıştır. Ona göre Allah hakkında

⁵⁹ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/509.

⁶⁰ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/64-80.

⁶¹ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/1-85.

⁶² Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/86-91.

⁶³ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/47 (Beyit no: 5-8).

⁶⁴ Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/139-140.

vacip, caiz ve mümteni' olan hususların bilinmesi zorunludur. Bu tasnifin peygamber hakkında bilinmesi gereken meseleler için de geçerli olduğunu düşünmektedir.⁶⁵ Bu bağlamda müellif, kelamcılar arasında tartışma konusu olan mukallidin imanı meselesini de tartışmıştır. Ona göre her ne kadar mukallidin imanı, taklit etmiş olduğu kişinin deliline bağlı ve zayıf olsa da makbuldür. Fakat asıl istenen her müminin imanının kesin ve marifete dayalı olmasıdır. Bunun için hudûs ve nizam delilleri sayesinde âlemin yok olma ile karşı karşıya kalacağını mükellefin açıkça anlayacağını düşünmektedir. Bu gözleme dayalı bilgi ile yaratıcının ebedilik sıfatının ortaya çıkacağını, âlemin ise hadis olduğunun anlaşılması gerektiğini düşünen müellif, böylece imanın taklitten marifete çıkacağını düşünmektedir.⁶⁶ Eş'arîler Hz. Allah'ın varlığını bilmenin vacip olduğundan hareketle vacip olan nazar/araştırmanın vucûbiyetini nakil ile temellendirmişlerdir. Mutezile ise, Allah'ı bulmanın akıl ile vacip olduğunu kabul etmiştir. Maturîdiler de bu hususta akla yönelmişlerdir. Müellif zikretmiş olduğu hudûs ve nizam delillerinin vacip olması ve mükellefin bu araştırmaya yönelmesinin de şer'an vacip olduğunu kabul etmiş, geleneksel Eş'arî düşüncenin takipçisi olmuştur.⁶⁷ Bu noktada dikkat çeken husus, Leşkânî'nin nazar/araştırmayı insanın kendi varlığından/nefsinden başlatmasıdır. İlk dönem Eş'arî kelamcılarında ve bazı filozoflarda görülen bu yaklaşım, müellifin Eş'arî geleneğinin etkisinde bir metodu benimsemiş olduğunu göstermektedir.⁶⁸ Müellif daha sonraki beyitlerde İslam tarihinde birçok fikri ve itikadi tartışmanın temelini oluşturan iman mahiyeti konusuna temas etmiştir. İmanın "tasdik ve ikrar"dan meydana geldiğinde ittifağın olduğunu ancak "dil ile ikrar" noktasında farklı görüşlerin var olduğunu zikretmektedir. Bu bağlamda kelamcılar arasında tartışılan konuları "şart" ve rükün kavramlarını tercih etmeleri üzerinden anlatmayı tercih etmiştir. Bu tartışmaların devamı niteliğinde müellif, bazı âlimler tarafından İslam kelimesinin "amel" olarak anlaşıldığını ve iman ve İslam'ın bir ve aynı kabul edilmesi ile amelin imandan bir cüz olmasının gerçekleştiğini zikretmiştir. Her ne kadar müellif, başta Ebû Hanife ve taraftarlarınca amelin imandan bir cüz kabul edilmediğini beyan etmişse de ihtilafın izahına olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte müellif, beyitlerinde imanın ziyade ve noksanlığı kabul ettiğini söylemiş ve imanı "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve erkânı ile amel etmektir" şeklinde tarif etmiştir.⁶⁹ Bu tariften müellifin zikredilen iman tanımını tercih etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yapmış olduğu şerhte mezheplerin iman ve İslam kavramları etrafındaki kelami tartışmalarını teferruatlı bir şekilde izah etmiştir.⁷⁰

Eş'arîler, Allah'ın sıfatlarını genel olarak zâtî, fiilî ve haberî olmak üzere üçe ayırmaktadırlar. Zâtî sıfatlar Allah hakkında kemal sıfatları içeren ve daha çok subûtî sıfatlar olarak bilinen sıfatlar iken daha sonraki dönemde Bâkîllânî ve Cüveynî bu sıfatlara vücûd ve kıdem sıfatlarını eklemişlerdir. Allah'ın zatına ait olan sıfatlar ile Allah'a atfedilmesi caiz olmayan ve tenzih edilmesi gereken sıfatların bir

⁶⁵ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/47 (Beyit no:9-10).

⁶⁶ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/47 (Beyit no: 11-17).

⁶⁷ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/225.

⁶⁸ Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 175-176.

⁶⁹ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/48 (Beyit no: 15-22).

⁷⁰ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/223-313.

arada tasnif edilmesi muhtemel bir karışıklığı içinde barındırmış olabilir. Müellif ise, zâtî sıfatları daha farklı ele almıştır. Böylece el-Leḳānî, selbî sıfatları subûtî sıfatlardan ayrı olarak zikretmiştir. Bu sıfatlar, vücûd, kıdem, bekâ, kıyam bi nefsihi, vahdaniyyet olmak üzere beş sıfattır.⁷¹ Bâküllânî ile başlayan ve Allah'ın zâtî sıfatlarına ilave edilen vücûd ve kıdem⁷² sıfatları, daha sonraki dönemlerde selbî sıfatlar olarak, zâtî sıfat kategorisinin diğer bir kısmı olmuştur. Sıfatlar konusunda subûtî sıfatları yedi tane olduğunu kabul etmiş ve kudret, ilim ve diğer sıfatlar hakkındaki geleneksel Eş'arî anlayışı benimsemiştir. Bu sıfatlara dair kelamî farklılaşma ve tartışmalara girmeksizin "Hak Ehli'nin görüşlerini benimsemeyi ve şüphelerden uzak durmayı tavsiye etmiştir. Hatta tartışmalı konularda tevakkuf etmeyi tavsiye etmiştir. Zâtî sıfatların Allah'ın zatının "ne aynı ne de gayrısı olduğu" şeklindeki Ehl-i Sünnet anlayışını söyleyerek Allah'ın isimlerinin de tevkîfî olduğunu açıklamıştır.

4.2. Nübüvvet

Kelam eserlerinin en önemli konularından biri de şüphesiz risâlet/nübüvvet konusudur. Müellif, *Cevheretü't-tevhîd*'te nübüvvetle dair bahisleri dile getirmiştir. Eş'arî düşüncede her ne kadar şeriatın farz ve haram kıldığı hususların bilinebilmesi için peygamber ve onun tebliğ edeceği vahiy bir gereklilik ise de peygamberin gönderilmesi Allah'ın bir lütfu olarak kabul edilmektedir. Müellif şerh kısmında bu beyitlerin peygamber göndermenin Allah için vacip/zorunluluk olduğunu kabul eden Mutezile ve filozoflara cevap verdiğini söylemektedir.⁷³ Bunların yanı sıra peygamberlerin ortak sıfatlarını zikretmiş ve kötü vasıfların müstahil olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Nübüvvetin kesbî olmadığını, hayırlı işlerde ileri gitmiş olsa bile insanların bu dereceye asla ulaşamayacaklarını; Hz. Peygamberin mahlûkatın en hayırlısı olduğunu ve bu konuda herhangi bir tartışmaya girilmemesi gerektiğini söylemektedir. Mahlûkatın en hayırlısının Hz. peygamber olduğunu, fazilette ondan sonra diğer nebiler ve büyük meleklerin takip ettiğini ve bütün peygamberlerin hata ve günahlardan korunduğunu söylemektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin diğer peygamberlerden farklı olarak kendisine mükemmelliğin bahşedildiğini, nübüvvetin kendisi ile tamamlandığını, şeriatının kıyamete kadar devam edeceği ve nesh edilemeyeceğini, diğer şeriatların aksine Hz. Peygamberin şeriatının hususî (yerel, milli) olmayıp umumî olduğunu beyan etmiştir. Bu hususun ortaya konması, örneğin *Emâli* kasidesi göz önüne alındığında önemli bir farklılık olarak dikkat çekmektedir.

4.3. Sahabe ve Fitne Dönemi Olayları

Bilindiği gibi ilk dönem sahabe arasında yaşanan siyasi olaylar İslam mezheplerinin tarih tasavvurlarının oluşumunda etkili olmuştur. Ehl-i Sünnet mezhebi sahabe arasında yaşanan olayları içtihat farklılaşmasından kaynaklanan meseleler olarak kabul etmiş, aleyhte ifadeler kullanmaktan sakınmıştır. Bu yaklaşımın neticesi olarak gelişen tarih tasavvuru, sahabe arasındaki ihtilafları inkâr etmeksizin bir

⁷¹ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/48 (Beyit no: 23-26).

⁷² Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/324 Müellif, Eş'arîlerin kendi içinde kıdem sıfatına dair görüş farklılıklarını şerhte açıklamış ve muhakkik Eş'arîlere göre selbi bir sıfat kabul edildiğini zikretmiştir.

⁷³ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/675-676.

gerçeklik olarak görmeyi ve mevcut tartışmaların ekseninden uzaklaşmayı hedeflemiştir. Sahabe arasındaki tartışmalarda Hz. Ali'yi vasî ve imam olarak kabul etmiş ve bunu itikadi bir umde haline getirmiş Şîî gruplar ise tarih anlayışlarını Ehl-i Sünnet'in aksi şekilde oluşturmuştur. Yaşanan ihtilaflar ve tartışmalar, tarihi yeniden inşâ etme yönünde bir eğilim sergilemiştir. Şiiler tarih tasavvurlarını mevcut gerçekliğin dışında bâtinî yorumların ağırlıklı olduğu, mevcut iktidar ve halifeleri kabul etmeyen aksine karizmatik liderlerin tarihi olarak oluşturmuşlardır. Bu noktada tarihin tanıkları olan sahabenin konumu bu iki mezhep arasında önemli bir tartışma konusu haline dönüşmüştür. Özellikle Şîî grupların kendi tarih tasavvurlarını desteklemek için, başta Hz. Ali'ye karşı siyasi görüş açıklayan sahabeler ve onların taraftarlarını, tarihi kimlik ve dini otoritelerinin yok sayıldığı bir konuma indirgemıştır. Bu yaklaşım karşısında Ehl-i Sünnet, sahabenin dini konumunu itikadi meseleler içine dâhil etmiştir. Böylece mezkûr iki mezhep başta olmak üzere tarihin yorumunda önemli konulardan biri de sahabenin konumu, fazilet dereceleri, halifelerin fazilet ve sıralaması ve aralarından yaşanan ihtilaflar olmuştur. el-Leḳānî, eserinde tarih anlayışı olarak "Asırların en hayırlısı benim asrım, sonra beni takip edenler/Tâbiîn ve onları takip edenler/Tebeü Tâbiîn" hadisini kabul ederek başlamaktadır.⁷⁴ Özellikle Şîî gruplar tarafından çokça eleştirilen Hz. Aişe'nin İfk hadisesi çerçevesinde Hz. Aişe'nin aleyhinde ileri sürülen ithamlardan berî olduğunu söylemektedir. Bu iddia Hz. Peygamber döneminde bazı münafıklar tarafından ileri sürülmüş ise de daha sonraki süreçte Hz. Ali'ye muhalefet etmesi ve Cemel Savaşı'na katılması hasebiyle Şîî gruplar tarafından tekrar dile getirilmiştir. el-Leḳānî, sahabe arasındaki fazilet derecelendirmesini geleneksel Sünnî tasnife uygun biçimde ilk olarak halifeler üzerinden zikretmektedir.⁷⁵ Fazilet sıralamasının hilafet sıralaması ile aynı olduğunu, halifelerin ardından sırasıyla *Aşere-i Mübeşşere*'den geri kalan altı sahabenin, Bedir ve Uhud savaşlarına katılanların Rıdvân bey'atinde bulunanların en faziletli olduğunu bu hususun ancak nassla bilinebileceğini söyledikten sonra bazı âlimlerin sıralamada ihtilaf ettiklerini de zikreder.⁷⁶ Yazmış olduğu şerhte müellif, İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî'nin konuyla ilgili görüşlerinden tafsilatıyla bahsetmiştir.⁷⁷ Mezhep içinde bu tartışmanın farklı yönlerini şerhte görmek mümkündür. Nitekim müellif (kad ühtilif) şeklinde temas ettiği konu İmam Eş'arî'nin tafdil sıralamasının kati olarak nassla sabit olduğuna inanmasına rağmen Bâkılânî ve İmam Cüveynî bu sıralamanın zannî olduğuna dair görüşüdür.⁷⁸

Müellifin Sahabe ile ilgili konularda değindiği önemli meselelerden biri de şüphesiz Cemel ve Siffin savaşlarında ortaya çıkan fiili durumdur. Bu bağlamda Ehl-i Sünnet'in sahabe konusunda sergilediği yaklaşım en net biçimde ilk dönem siyasi olayları etrafında ortaya çıkan savaşlar hakkındaki yorumlarda görülebilir. Aslında bu dönem Ehl-i Sünnet ve başta Şîî grupların kendi firkalarına ait ideolojik bakışın

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2002), "Kitabü's-Şehâdât", 52 (No. 2652).

⁷⁵ Sadeddin Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Aḳâid* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1966), 176-180; Asım, *Merahu'l-me'âli fi şerhi'l-Emâlî*, 129-138.

⁷⁶ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/51 (Beyit no:74-79.)

⁷⁷ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/874-875.

⁷⁸ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/875.

ve tarih okumasının gerçekleştiği bir alandır.⁷⁹ Dolayısıyla mezhepler arası yorumların rahatlıkla görülebileceği bir zaman dilimi olarak başta tarihçiler, fırak müellifleri⁸⁰ ve kelimcilerin⁸¹ kayıtsız kalmadığı bir mesele olarak dikkat çekmektedir. Şif toplulukların ve âlimlerin Sünnî tarih yazımına eleştirel yaklaşımının⁸² aksine el-Leşkânî, Müslümanların, sahabe arasında cereyan etmiş hadiseleri, tartışma ve ihtilafları hiç tartışmaması gerektiğini düşünmektedir. Fakat insanın tarihi bilme arzundan veya başka bir sebeplerden kaynaklanan daha derin araştırmalarda ve “tarihsel eleştiri” de “hased illetinden” sakınılması gerektiğini düşünmektedir.⁸³ Onun bu tavsiyesinin temelinde Sünnî düşüncenin temelini oluşturan ve “selefi sâlihîn” olarak bilinen bir dönemin ve o dönemin bıraktığı mirasını korumak istemesi muhtemeldir.⁸⁴ Her halükarda bu olayların araştırılmasını tavsiye etmeyen müellifin, şerh kısmında konunun detaylarına girmiş olduğu görülmektedir. Ona göre bu olaylarda eleştiriden uzak tutulması gereken Ümmühâtü'l-müminîn ve dört halifedir. Bunların haricinde hata yapanlar hataları noktasında eleştirilebilir. Bu eleştirilerde münekkidin durumunu ise farklı içtihatlarla dayanarak izah etmiş olduğu görülmektedir.⁸⁵

4.4. Me'âd/Sem'iyât

İslam akaid sisteminin üç ana konusundan biri de Sem'iyât'dır. Daha çok Ahiret hayatına ait konular ile birlikte melek, cin, ölüm gibi konular bu başlık altında incelenmektedir. Müellif bu taksime eserinde temas etmiştir. Bu bağlamda farklı beyitlerde bu konulara dair bilgiler vermek suretiyle inanç meselelerini izah etmiştir. Mezkûr konularla alakalı beyitlerde kader ve kulların fiilleri ile alakalı olmasına rağmen kişinin eceliyle öldüğü ve bu konuda kelami tartışmalarda Mu'tezile tarafından ileri sürülen görüşlerin batıl olduğuna temas edilmiş; kabir suali, kabir azabı ya da kabir nimetlerinin, ba's ve haşrin hak olduğu ifade edilmektedir. Sûr'un üflenmesi ile varlıkların yok olacağı ve nefsin durumuna dair kelimcılara ait görüşler zikredilir. Hesap ve mizanın hak olduğu, ahiret günü sıkıntılarının varlığı, kulların amel defterlerini alması, Sırat üzerinden kimi insanların hızlı geçeceği kiminin ise düşeceğinden bahsedilmektedir.⁸⁶

Leknevî, rızkı, “insanın faydalandığı şey” şeklinde tanımladıktan sonra, Mu'tezile'nin rızık anlayışını tenkit etmiştir. Rızkın Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi ki-

⁷⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Siyasal Aklı*, trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 2001), 382.

⁸⁰ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdül-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Farâk beyne'l-fırâk* (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, t.y.), 32-34; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 13-16.

⁸¹ Ebü'l Muin Meymun b Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l edille fi usulî'd-din*, ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 2: 498-513; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 179-183.

⁸² Muhammed Mescid-i Câmiî, *Ehl-i Sünnet ve Şiâ'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*, trc. Ejder Okumuş, 4. Bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 149.

⁸³ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/51 (Beyit no: 80).

⁸⁴ Ehl-i Sünnet'in temel yapı taşlarından olan “sahabenin hayırla anılması” konusu hakkında genel bir kanaat için bk. Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, 187.

⁸⁵ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/892.

⁸⁶ Leşkânî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/52 (Beyit no: 96-111).

şinin sadece özel mülkiyeti olmadığına delil olarak da şehitlerin rızıklandırıldıklarını bu bahiste izah etmiştir.⁸⁷

Cevheretü't-tevhîd'in dikkat çeken özelliklerinden biri de ruh kavramı hakkındaki görüşleridir. İmam Mâlik'ten nakletmiş olduğu rivayete göre ruh her bedende bulunan ve sureti olan bir şey'dir. Ayrıca ona göre akıl da ruh gibi bir şey'dir. Filozoflar, kelamcılar ve sufilerin varlığı ve mahiyeti üzerine çokça tartıştıkları "ruh" hakkında Ehl-i Sünnet'in yolunu tutmak gerektiğini düşünen el-Leḳānî, tartışmadan uzak durmanın daha iyi ve verilen bilgi ile yetinmenin⁸⁸ daha doğru olduğunu düşünmektedir.⁸⁹

4.5. Ahlâki Konular

Cevheretü't-tevhîd kelimelerini temel başlıklar halinde öğrencilerin daha çabuk kavraması için yazılmış didaktik bir eserdir. Müellif eserinde bir öğrencinin bilmesi gereken itikadi hususları, ayrıca karşılaşacağı soru ve problemler karşısında verilecek muhtemel cevapları genel kurallar çerçevesinde yazmıştır. Bununla birlikte eserin telif edilmesi noktasında tasavvufi bir eğilim hissedilmektedir. Bu eğilim müellifin ahlaki öğretilere temas etmesinden anlaşılmaktadır. Bu noktada ahlaki ve kalbi eylemler *Emâli* kasidesinden daha bir belirgin şekilde zikredilmiştir. Ashında bu temayül Eş'arî gelenek içinde Kuşeyrî ile başlayıp Gazali ile zirveye ulaşan karşılıklı etkileşimin on yedinci yüzyılda el-Leḳānî özelinde tezahür etmesidir.⁹⁰ El-Leḳānî, mezhep imamlarına uymanın bir gereklilik olduğunu vurguladığı beyitlerde, tasavvufta imam kabul edilen ve "*Seyyidü't-Tâifeteyn*" olarak da isimlendirilmiş olan Cüneydi Bağdâdî'yi (ö. 297/909) taklit etmenin ve onun yolundan gitmenin gerektiğini söylemektedir.⁹¹ Kasidenin son beyitlerinde iyiliği emretmenin gerektiğini ve nemime, gybet ucub, kibir ve hasetten kaçınmanın zaruri olduğunu; cedel ve gösterişten uzak durmanın lüzumunu tavsiye etmektedir. Bütün hayırların sefeye tabi olmakta olduğunu, bidatlerden kaçınmak gerektiğini; mübahların yapılabileceğini fakat mübah olmayan her şeyden kaçınmak gerektiğini zikretmektedir.⁹²

Ahlaki tavsiyelerin akabinde acizliğini itiraf ederek, dua ve niyaz ile kasideyi tamamlayan müellif, bu kasidenin kendisi ve tabi ki okuyanlar için sual anında necâta vesile olmasını temenni etmektedir.⁹³ Müellifin eserinin sonunda zikrettiği ahlaki tavsiyeler ve nasihatler, Eş'arîliğin yayılması aşamasında tasavvuf kültürünün etkisini görebileceğimiz, toplumsal tabana hitap eden özellikler taşımaktadır. Bu noktada manzumede sadece bilgi ve inancın değil, amel ve ahlakın vurgulanması, toplumu daha yakından ilgilendiren konular olması yönüyle, karşılık bulabilecek temaları içermesi, metnin yüzyıllardır okunmasının ve kabul görmesinin arka planında var olan bir etken olarak düşünülebilir.

⁸⁷ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/53 (Beyit no: 118-120).

⁸⁸ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/970.

⁸⁹ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/52 (Beyit no: 93-95).

⁹⁰ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 230.

⁹¹ İbrahim Lekânî, *Hidâyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd* (Kahire: Dârü'l-Basâir, 2009), 2/896 (Beyit no: 81).

⁹² Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/54-55 (Beyit no: 134-139).

⁹³ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/55 (Beyit no: 140-144).

4.6. Diğer Konular

Müellifin kelim tarihinde önemli tartışmaların kaynağını oluşturan irade-i cüziyye, kesb, hüsün-kubuh, kader, kaza ve rü'yetullah konularına temas etmiş olduğu görülmektedir.⁹⁴ Bu konuları beyitlerde Ehl-i Sünnet ve özellikle Eş'arî düşünceye göre ortaya koyan müellif metin üzerine yazmış olduğu şerhte ise daha geniş bir şekilde meseleleri incelemiştir.

Müellif eserinde temel konuların yanı sıra velilerin kerameti, ölümler hakkında yapılan duaların geçerli olduğu,⁹⁵ Hz. Peygamber ve din büyüklerinin (mürteza'l-ahyâr) şefaathlerinin hak olduğu,⁹⁶ dinin maksatları,⁹⁷ imamet ve hilafet konusu; günahların büyük ve küçük günahlar olarak taksim edilmesi,⁹⁸ Cevheri-ferd, a'yan ve araz gibi⁹⁹ konulara da temas etmektedir. Metnin yazılış amacı dikkate alındığında bu gibi konulara girmesi, *Celilü'l-Kelam* konularının üzerinde inşa edildiği varlık, cevher, araz, vb. *Dakikü'l-Kelam* konularını ortaya koyma isteği olması muhtemeldir.

Sonuç

El-Leḳānî, on yedinci yüzyılda yaşamış önemli bir kelamcıdır. Malikî mezhebine mensup bir âlim olan el-Leḳānî, Eş'arî düşüncesini benimsemiştir. Özellikle Kuzeybatı Afrika'da Mâlikî mezhebinin yaygın olması ve tarihsel süreçte Mâlikîlerin Eş'arî düşünceyi benimsemeleri, bu coğrafyada yazılan eserlerin yapısal özelliklerini belirlemede etkili olmuştur. Dönemin Mâlikîleri tarafından imam olarak kabul edilen el-Leḳānî, mürşidinin tavsiyesi ile kelam konularını didaktik tarzda ele aldığı *Cevheretü't-tevhîd* adlı manzum eserini yazmıştır. Kelam konularını ilahiyât, nübüvvet ve sem'iyât başlıkları altında inceleyen eser, daha sonra bizzat müellif ve oğlu tarafından birkaç kez şerh edilmiştir. Özellikle eser üzerine şerh yazan âlimlerin aynı coğrafyadan ve aynı mezhepten olmasının yanı sıra, Kuzey Afrika Eş'arîleri arasında ders kitabı olarak başta Ezher olmak üzere birçok eğitim kurumunda okutulması eserin önemini ortaya koymaktadır.

Yazıldığı günden itibaren onlarca şerh ve haşiye çalışmasına konu olan *Cevheretü't-tevhîd*, öğretici tarzda yazılmış bir eserdir. Bu tarzda yazılan eserlerde kelam ilminin tartışmaları ve konuları detaylıca ele alınmayıp daha çok müellifin bağlı olduğu mezhebin görüşleri ekseninde net bir şekilde ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmalar eserin telif edildiği döneme kadar oluşan geleneğin ilmi mirasını ortaya koyduğu gibi bu mirasın kendinden sonraki çağlara aktarılması gibi bir işlevi de yerine getirmektedirler. Bu bağlamda *Cevheretü't-tevhîd*, yazıldığı dönemde Eş'arî düşüncenin geleneksel kodlarının yanı sıra, mezhep içi tercihlerin görülebileceği bir eser olarak önem taşımaktadır. Ayrıca metin, Eş'arî düşüncenin kurucu metinlerinden olmasa bile, daha sonra gördüğü rağbet ve ilgi ile Eş'arî geleneğin günümüze kadar aktarılmasını sağlayan taşıyıcı metinlerden biri haline gelmiştir.

⁹⁴ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/49-50 (Beyit no :45-56).

⁹⁵ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/51 (Beyit no: 83-84).

⁹⁶ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/53 (Beyit no:113-114).

⁹⁷ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/54 (Beyit no: 127-128).

⁹⁸ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/53-54 (Beyit no: 115-117,123-126).

⁹⁹ Leḳānî, *Hidâyetü'l-mürîd*, 1/54 (Beyit no: 123-124).

Üslup olarak kelim konularını inanç umdeleri halinde ezberlemeyi ve karşılaşılan problemlere cevap verme noktasında temel yapı taşlarını benimsetmeyi hedefleyen eser, Ehl-i Sünnet düşüncesinin Eş'arî yorumunu ortaya koymayı çalışmıştır. Didaktik bir yapıya sahip eserde kelim konularının yanı sıra mezheplerin farklı yorumlarına da temas edilmiş olması muhteva açısından eseri, diğer metinlerden daha farklı kılmaktadır. Özellikle Eş'arî düşünceyi Mâliki mezhebi ile birlikte ele alması, tarihsel süreçte Eş'arî düşüncenin ve diğer mezheplerin toplumsal var oluşlarını temin etme ve güçlendirmede el ele yürüdükleri fıkhi mezheplere temas etmesi yönüyle sosyal bir gerçekliği de dile getirmektedir.

Bu yaklaşımların haricinde İslam'ın fikhî ve kelimî yorumlarının yanı sıra mistik bir yorumu olan tasavvuf, müellif tarafından bir kelim metni içinde ele alınmıştır. Leşkânî'nin kendisinin bir sufi olmasının bu yaklaşıma tesir ettiği ortadadır. Kelim kitaplarında kolaylıkla görülemeyecek ahlaki tavsiyelerin metinde ele alınması, inanç konularının dışında muhatapların günlük hayatlarında dikkat etmeleri gereken ahlaki prensiplerin vurgulanması, metnin tarihsel süreçte kazandığı itibarın sebeplerinden biri olarak görülebilir. Metinde kullanılan üslubun, insanların anlam dünyasına hitap etmesi ve böylece tasavvufi kültürün toplumsal zeminine seslenmesi önemli bir husustur. Metnin nazım şeklinde yazılması ve muhtevası ayrıca İslam toplumunun dinî, kültürel ve pratik tercihlerini yansıtması toplumun bütün kesimleri tarafından kabul edilmesini temin etmiştir.

Yazıldığı dönemden itibaren ilim çevrelerinde büyük bir ilgiye kavuşan *Cevheretü't-tevhîd*, özellikle Kuzeybatı Afrika'da Mâliki mezhebine mensup kesimler tarafından günümüze kadar resmi ve gayri resmi eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan bir metindir. Eş'arî mezhebinin bu coğrafyada yaygınlaşması esnasında fıkıh mezheplerinin kimliği ile var olmasının bir örneğini teşkil eden metin, Eş'arî düşüncenin on yedinci yüzyıldaki mevcut anlayışını ortaya koymaktadır. Bunun haricinde *Cevheretü't-tevhîd*'in kendisinden sonraki sürece ve çalışmalara yön vermesi, Eş'arî mezhebini temel metinlerinden biri haline dönüşmesi temin etmiştir. Bu noktada metnin etrafında şekillenen itikadi ve fikri gelenek, Eş'arî mezhebini bölgedeki tarihi seyrini görebileceğimiz ana kaynakların başında zikredilebilir. Bu özelliğinden dolayı, metnin şerhlerinden hareketle bölgedeki Eş'arîliğin seyrinin anlaşılmasında daha geniş çalışmalara konu olabilecek özellikleri taşıdığı ortadadır.

Kaynakça

- Abdülhamid, Muhammed Muhyiddin. *en-Nizâmü'l-ferîd şerhu İthâfî'l-mürîd*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1. Basım,1949.
- Asım, Ahmed. *Merahu'l-me'âli fî şerhi'l-Emâli*. İstanbul: Nadir Eserler Kitaplığı, 2016.
- Askeri, Ebu Hilal. *Kitabü's-şinâ'ateyn*. Dârü İhyai'-Kütübi'l-Arabiyy, 1. Basım,1952.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdül-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farq beyne'l-fıraç*. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, t.s.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdül-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi, 1. Basım,1928.
- Bağdâdî, İsmail Paşa el-. *Hediyyetü'l-'arifin esmâü'l-müellifin ve âsarü'l-muşannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyai'-Türâsî'l-Arabiyy, 1951.
- Beycûrî, İbrahim b.Muhammed el-. *Tuhfetü'l-mürîd şerhu Cevhereti't-tevhid*. Beyrut: Dârü Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmî'u's-sahîh*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 2002.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. *Arap-İslam Siyasal Akl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2001.

- Ceyhan, Semih. "Sâvî, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 201-202. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, t.s.
- Çelebi, Katib. *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fühûl*. İstanbul: Ircia, 2010.
- Durmuş, İsmail. "Muhibbi, Muhammed Emin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/35-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Echûrî, Abdülbirr b. Abdullah el-. "Fethü'l-karîb bi şerhi Cevhereti't-tevhîd". Erişim: 09 Aralık 2019. <http://makhtota.ksu.edu.sa/makhtota/5190/1#.Xe4TeYMzaM8>.
- Ezherî, Muhammed b. Muhammed el. *Hâşiyetü'l-emîr 'alâ İthâfî'l-mürîd şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Halebî, Muhammed el-Hanîfî el-. *el-Menhecû's-sedîd fî şerhi Cevhereti't-tevhîd*: Darü İbn Hazm, 2003.
- Halebî, Muhammed el-Hanîfî el-. *el-Minhâcû's-sedîd fî şerhi Cevhereti't-tevhîd*. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1342.
- Halebi, Muhammed Rağîb et-Tabbâh el-. *İ'lâmü'n-nübelâ bi târihi Haleb eş-şehbâ*. 8 Cilt. Haleb: Dârü'l-Kalem el-Arabî, 2. Basım, 1988.
- Han, Ebü't-Tayyib Muhammed el-Kannevci Siddik Hasan. *et-Tacü'l-mükellel min cevâhiri measiri't-tırazi'l-ahîr ve'l-evvel*. Katar: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şüûnî'l-İslamiyye, 2007.
- Kalaycı, Mehmet. "Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Eşarilik-Maturidilik İhtilafına İlişkin Risalesi". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/21 (2012): 99-134-134.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bâcûrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 416. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Lakkanî, İbrahim. "Cevhereti't-Tevhîd". *Akaid Risaleleri*. Ed. Ali Nar. 229-279. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı, 1984.
- Laoust, Henry. *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Leğânî, Abdüsselam el-. *İthâfî'l-mürîd bi Cevheri't-tevhîd*. Mısır: Mektebetü't-Ticariyye, 2. Basım. 1955.
- Lekânî, İbrahim el-. *Hidâyetü'l-mürîd Li Cevhereti't-tevhîd*. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Basâir, 2009.
- Lekânî, İbrahim el-. *Umdetü'l-murîd li Cevhereti't-tevhîd*. 4 Cilt. Ürdün: Dârü'n-Nûr, 1. Basım, 2016.
- Mahfuz, Muhammed. *Terâcimü'l-müellifin et-Tûnusiyîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1995.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Mârğînî, İbrahim el-. *Buğyetü'l-mürîd li Cevhereti't-tevhîd*. Cezayir: Dârü'l-Hudâ, t.s.
- Mescid-i Câmîî, Muhammed. *Ehl-i Sünnet ve Şa'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*. çev. Ejder Okumuş. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Metin, Yurdağur. "Lekânî, Abdüsselâm b. İbrâhîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 130. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Muhibbi, Muhammed Emin b Fazlullah b Muhibbillah ed-Dımaşki. *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hadi aşer*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Nesefî, Ebü'l Muin Meymun b Muhammed en-. *Tabsıratü'l-edille fi usulî'd-din*. Ed. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Nüveyhiz, Adil. *Mu'cemü 'Alâmi'l-Cezâir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1980.
- Safakisi, Ali b. Muhammed et-Temîmî es-. *Takrîbü'l-ba'îd ilâ Cevhereti't-Tevhîd*. Beyrut: Dârü'l-Maarif, 2008.
- Sarıbulak, Zekerya. "İki Manzum Kasidede Eş'ârî ve Mâtürîdîlik -Üş'înin Emâlî'si ile el-Lakkânî'nin Cevhereti't-Tevhîd'i". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*. 23 (2018): 315-333-333.
- Savî, Ahmed b. M. el-Mâlikî es-. *Şerhu's-Sâvî 'alâ Cevhereti't-tevhîd*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1999.
- Suyûtî, Celâlüddin es-. *el-Müzhir fi ulûmi'l-lüğâ*. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü Mektebeti'l-Asriyye, 1986.
- Şehrîstânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Şinvânî, Muhammed b. Ali Mansur eş-. *Hâşiyetü's-Şinvânî 'alâ İthâfî'l-mürîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- Teftâzânî, Sadeddin Mesud b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1966.
- Tettan, Abdülkerim. *Avnü'l-mürîd li-şerhi Cevhereti't-tevhîd fî akideti ehli sünne ve'l-cemaa*. Dimeşk: Dârü'l-Beşair, 1999.
- Topuzoğlu, Tefkîk Rüştü. "Recez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 509-510. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

- Watt, W. Montgomery. *İslam'î Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Yurdagür, Metin. "LEKÂNÎ, İbrâhim b. İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Yüksel, Emrullah. "Cevheretü't-Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 457-458. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.